

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.056>
УДК 342.515(477) «XVI—XVIII ст.»

Наталія СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII ст. В РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ЯК ЗМІЦНЕННЯ МОНОПОЛІЇ НА ЛЕГІТИМНЕ НАСИЛЬСТВО

Мета — на широкій джерельній базі (статутіві норми, сеймові конституції, судові матеріали Волинського воєводства) дослідити зміни у ставленні до злочину в Речі Посполитій на зламі XVI і XVII ст. У полі уваги будуть не лише юридичні приписи, які запроваджувалися з центру для всього шляхетського стану держави (та символізували зміни), а й реакції шляхти одного з воєводств на них, що досліджуються на основі судових актів. Різномасштабний матеріал вимагає відповідної **методології**, яка розробляється передусім у сфері нової соціальної історії та історичної антропології. Дослідницька оптика зміщується зі сталих об'єктів / структур на процес їх творення і постійної трансформації; від погляду «згори», з позицій влади / культури, що змушує, до «знизу», тих, хто не лише підкорюється, а й видозмінює владні проекти та реальність навколо, себто чинить опір у різних формах; урешті з конфліктів влада — піддані на моменти їх взаємодії. Через недослідженість низки вказаних тем на ширшому українському матеріалі, стаття виступає певною дослідницькою пропозицією, що формулює питання і пропонує попередні результати. **Висновки.** Низка проаналізованих явищ знаменує зміни у трактуванні злочину: не лише як кривди постраждалого, тобто справи приватної, а й як порушення

Цитування: Старченко Н. Законодавчі ініціативи кінця XVI — початку XVII ст. в Речі Посполитій як зміцнення монополії на легітимне насильство. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 56—76. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.056>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

базових шляхетських свобод та замах на публічний порядок, відповідно злочин проти суспільства. Ці процеси в Речі Посполитій загалом тотожні тим, що відбувалися у Західній Європі. Частина дослідників державотворення тлумачать їх як утвердження монополії держави на легітимне насильство, отже посилення самої держави й королівської влади. В Речі Посполитій натомість вони, щонайменше частково, були ініційовані шляхетськими спільнотами, принаймні матеріал Волинського воеводства демонструє, як на місцях шляхта трансформувала норми під себе, пристосовуючи їх до культурних потреб. Правова сфера була полем активних переговорів, де перетиналися інтереси різних гравців — індивідуальні, корпоративні, державні. Це вимагає суттєвого перегляду уявлень про ранньомодерну державу та її роль у зменшенні насильства.

Ключові слова: право, сейм, конституції, Литовські статuti, Волинь.

Від початку становлення історіографії Речі Посполитої утвердилася думка, що «узурпація» шляхтою королівської влади призвела до тотальної відсутності контролю над рівнем беззаконня, зокрема й через брак підпорядкованого монархові урядницького апарату. Низький рівень централізації та бюрократизації державних інститутів у поєднанні з позірною слабкою королівською владою й магнатським «усевладдям» на місцях до сьогодні для частини дослідників (рідше на інструментальному рівні, частіше — як елемент не конче усвідомлених ідеологічних настанов) служать симптомами нехтування права та повсюдної анархії, узурпації індивідом чи групами властивої сучасній державі монополії на насильство¹. Однак залежність рівня правопорушень у суспільстві від збільшення державного регулювання судової системи, ширше від змін у самій ранньомодерній державі, тобто «централізації справедливості» — не настільки однозначне, як ще недавно видавалося. Не менш важливим був соціальний контекст функціонування судової системи: існування в локальних спільнотах усталених практик поладження конфліктів; участь широкого кола осіб у підтриманні порядку; тяжіння до врегулювання напруження через відшкодування кривд потерпілого, а не покарання винного; застосування спільнотою примусу щодо кривдника задля добро-

¹ Маю на увазі насамперед певні традиції в українській історіографії, котра від початку прийняла ці припущення як аксіоматичні. Попри різні підходи до написання історії, найвидатніші історики XIX — початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський) були єдиними у своїй ворожості щодо Речі Посполитої та шляхти як її політичного народу. Комплексне бачення українського минулого, запропоноване М. Грушевським, до сьогодні забезпечує рамки для певного сегменту академічної науки, тож консервуються й певні підходи до дослідження низки тем з історії Речі Посполитої. Польська історіографія, однак, теж до недавнього часу поклала на шляхту всю відповідальність за зникнення Речі Посполитої, тому негативно ставилася до політичних інститутів і самоврядних ініціатив шляхти (див.: [1, С. 11—12]). З іншого боку, в польській історіографії закорінений погляд на шляхетську культуру як анархічну, сповнену насильства, а судову систему — як недієву (див., напр., розділ «Prawo i przestępczość» у праці М. Богущької [2, С. 173—193], де авторка доходить такого висновку: «Судочинство — один із найтемніших аспектів старопольських звичаїв. Звикали до безправ'я власне в ті часи, коли в інших країнах спільноти проходили суворе, але продуктивне тренування в повазі до права в межах абсолютних монархій» [2, С. 192—193]).

вільного визнання ним своєї провини, де примус значною мірою ґрунтувався на страху порушника суспільного спокою втратити свою честь і «добру славу». Тож зміни, що ініціювалися з центру, мали пройти через «чистилище» культурних практик регіонального масштабу, мали бути прийняті спільнотами і стати фактом консенсусу різних індивідів та груп. Правові норми були не кінцевим продуктом, а початком — від самих спільнот залежало, на який спосіб вони будуть реалізовані й чи будуть реалізовані взагалі. Домінантна роль шляхти у процесі засвоєння, переосмислення, видозміни правових норм забезпечувалася розвиненою культурою участі в підтриманні порядку, властивою для шляхетських корпорацій усієї Європи ранньомодерного часу [3, С. 23]. Тож із цієї перспективи важливо досліджувати не лише законодавчі ініціативи, прийняті на сеймах чи затверджені у статутах Великого князівства Литовського, а й аналіз поведінкових моделей, які задавали інтерпретаційні рамки правових норм.

З іншого боку, поняття «державні ініціативи», застосоване до ранньомодерної Речі Посполитої, не є ані простим, ані прозорим, зважаючи на відсутність монополіста, який одноосібно володів би правом на насильство та становлення самого права, тобто існувало кілька репрезентантів легітимної влади, а водночас і їхніх квазілегітимних «партнерів» / конкурентів. Безпосередня включеність шляхетських локальних спільнот у владні відносини різного рівня на практиці означала, що саме вони часто ініціювали низку змін, котрі на позір можуть сприйматися як маркери зміцнення державного регулювання та централізації правосуддя.

Тож метою цієї статті є дослідження змін у ставленні до злочину на підставі аналізу низки нових і трансформації вже існуючих норм у Речі Посполитій на зламі XVI і XVII ст. Ці зміни характеризувалися певним зсувом у сприйнятті правопорушення — від традиційної приватної «кривди» потерпілого до переступу проти суспільства. В першому варіанті йшлося передусім про *справедливість*, як її розуміли люди того часу — віддати кожному, що йому належить, себто відшкодувати втрати скривдженого. Водночас для самоврядних спільнот важливо було відновити порушену рівновагу — «покой посполитий» — через замирення учасників конфлікту за допомогою приятелів обох сторін. Другий варіант, до якого еволюціонували ранньомодерні держави, передбачав утвердження *правосуддя* — визначення злочинця та покарання його з усією суворістю закону, чим зазвичай опікується держава. У своєму дослідженні зосереджуся на тих змінах, які в історіографії пов'язують зі збільшенням втручання держави у процес підтримання порядку: збільшення правопорушень, за які було передбачене ув'язнення (тракувалося як покарання за суспільний переступ); регламентація та поширення «шкрутинії» (*scrutinium*) — слідства з ініціативи й за участі суду в тяжких кримінальних злочинах; регламентація та криміналізація тих елементів шляхетської (*рицарської*) культури, які були важливою складовою ритуалу ворожості й підштовхували сторони до позасудового полагодження конфлікту — оголошення про помсту («одповідь») та поєдинку. Джерелами дослідження будуть сеймові конституції, а також II (1566 р.) і III (1588 р.) Литовські статuti — правові кодекси Великого князівства Литовського, що дозволить виявити

зміни на рівні юридичних норм. Низка паралелей у новаціях між III Литовським статутом, запропонованим литвинами до затвердження на коронаційному сеймі 1588 р., і рядом конституцій, що стосувалися змін у судочинстві (близько 30 параграфів), ухвалених для Польського королівства на тому ж сеймі, свідчить про можливий вплив статуту на роботу коронних законодавців [4].

Звісно, для аналізу засвоєння шляхетськими спільнотами нових норм та їх впливу на усталені повсякденні практики потрібні детальні дослідження на рівні окремих судово-адміністративних одиниць чи регіонів, чого на сьогодні бракує. Тож скористаюся матеріалами судових книг Волинського воєводства як пілотним варіантом [5]. Ця адміністративно-територіальна одиниця, щоправда разом зі ще двома воєводствами — Київським і Брацлавським, мала свої особливості й щодо правової ситуації Корони, до складу якої вони входили від Люблінської унії 1569 р., та щодо Великого князівства Литовського, де вони доти перебували. Населення цих воєводств судилося правом, відмінним від решти коронних територій, а саме II Литовським статутом. Натомість у Великому князівстві Литовському на зміну йому в 1588 р. прийшов III, а доповнений окремими конституціями II Статут, продовжував діяти в модифікованому вигляді лише на території Волині, Київщини, Брацлавщини, де отримав назву «Волинського». Тож у судовій практиці Волині досить химерно поєднувалися норми статуту й конституції, що дозволяло шляхті цих теренів розширювати інтерпретаційні рамки права, можливо, активніше за інших [6—7].

За межами свого тексту я залишу низку важливих постанов з дисциплінування шляхетської спільноти — ще одного маркера змін, серед яких: посилення уваги до охорони суду, сеймиків та інших публічних зібрань; серія заборон носити «нерицарську» зброю (рушниці, луки, чекани тощо) й посилення відповідальності за їх використання; регулювання кількості супроводу, з яким шляхтич приїздив до суду, на сеймик чи сейм; спроби обмежити неконтрольовані міграції населення та очистити міста від осіб, що мешкали без служби («свавільних людей», «гультяїв», циган), скажімо, через заборону приймати на службу осіб нешляхетського стану без листа-дозволу від попереднього господаря. Частина конституцій мала загальнокоронний характер, однак значна доля належала до ініціативи шляхти окремих воєводств і діяла на обмеженій території, з часом поширюючись на інші воєводства за бажання місцевої шляхти.

Також окремої розмови потребують конституції, які мали на меті дисциплінувати урядницьку мережу регіонів, зокрема через вимогу обов'язкової присяги навіть для тих її членів, котрі отримували свій уряд не від короля, а з руки інших урядників (воєвод, старост, підкоморіїв) як заступники чи помічники (підстарости, підписки, підвоєводи). До цієї ж категорії потрапляють і норми, що передбачали покарання урядників за недбалство чи зловживання своїм становищем, а також регулювали їхню платню [8]². Аналіз «згори», від законодавчої бази, може

² Див. конституції про обов'язкову присягу для гродських писарів Великопольщі (1565 р.), про присягу підкоморія (1588 р.), про обов'язкову присягу для підвоєводи, який обирав-

створити ілюзію дисциплінарних заходів із боку держави, реалізації певного укладеного «плану», натомість ішлося про досить суперечливе усвідомлення потреб і змін на різних рівнях та в різних владних осередках, самоврядних зокрема. Скажімо, волинський матеріал засвідчує, що в дисциплінуванні урядників велика роль належала ініціативі місцевих спільнот. Саме вони через постійний контроль за присягою урядників, від котрих значною мірою залежала «справедливість», та за їх осілістю, через домагання на різних майданчиках, часто через конфлікт, усталення рамок їхніх повноважень, творили нові практики й норми [9].

Варті уваги також широкі ініціативи, спрямовані на покращення роботи судочинства та кодифікації права в Польському королівстві, які припадають саме на цей період: жвава зацікавленість шляхти юридичними проблемами, оприявлена у сеймикових актах; робота учасників рокошу Зебжидовського над «поправою» права; створення на сеймах комісій, що мали працювати над кодифікацією права; правничі проекти [10—16].

Співвласники права на насильство: легітимні партнери й тіньові гравці

Правотворча функція, утвердження нових норм та «поправа» старих, належала лише до компетенції сейму Речі Посполитої як сукупності його складових частин — короля, сенату та посольської ізби (шляхетських представників воеводств / земель) [1, С. 257—265]. Шляхта окремих адміністративних одиниць, що ухвалювала заходи із забезпечення «покою посполитого» на своїй території, мала їх легітимізувати через схвалення сеймом (сеймові конституції). Це стосувалося й тих воеводств, які за умовами Люблінської унії ввійшли до Корони, але продовжували судитися II Литовським статутом, чинним у Великому князівстві (Волинське, Київське, Брацлавське воеводства). Їм гарантували не лише збереження старого права, а й його недоторканність: зміни до статуту могла ініціювати лише сама шляхта цих територій, однак затверджував їх король на сеймі³. Юридичні ініціативи загальнодержавного характеру (*ius commune*) для отримання нормативного статусу мали схвалити представники (посли) всієї шляхти. Скажімо, протестація волинських, київських і брацлавських послів проти запровадження загальнокоронної

ся самим воеводою з числа своїх слуг і клієнтів (1631 р.). За конституцією 1553 р. судові урядники могли пропустити судові засідання лише через хворобу, війну та мор, тож у випадку відсутності мали присягою підтверджувати правдивість причин. Із приводу регулювання платні урядників див. окремі конституції: 1601 р. — для депутатів на Трибунал; 1607 р. — із приводу платні серадзьких і велюньських урядників; 1611 р. — для кам'янецьких і летицьких канцеляристів; 1613 р. — перелік платні за різні операції для гродських і земських урядників Корони; 1616 р. — встановлення покарань за здрістоство возних (для Великого князівства Литовського).

³ «Wszakoz dajemy im moc na sejmikach powiatowych, za listy Naszymi złożonych, tego statutu litewskiego artykułow poprawiać i wedle potrzeby przyczyniać albo ujmować a do Nas na sejm walny koronny przynosić» (див.: Volumina Constitutionum. T. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. Przyg. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa, 2005. S. 224).

норми 1588 р. — кари за нелегітимне ув'язнення шляхтича — означала, що цей параграф конституції не поширюватиметься на їхні воєводства (найімовірніше, на підставі відсутності такої норми у II АС). Ця норма набуде чинності в указаних воєводствах за понад 10 років за згодою місцевої шляхти, підтвердженою окремою конституцією 1601 р.⁴ Ті ж таки воєводства в 1613 р. добилися заборони використання «візії» (коронного елементу процесу) у своєму судочинстві на тій підставі, що її не було у II АС⁵. Показовими є й дебати у волинських гродських судах із приводу можливості застосування шкрутинії, що не передбачена II АС [17]. Цей елемент судового процесу широко ввійде у судочинство трьох українських воєводств лише після ухвалення загальнокоронної конституції 1588 р.

Деякі правові норми, що приймалися окремими воєводствами для внутрішнього користування та отримували схвалення на сеймі (у вигляді конституцій), згодом могли поширюватися й на інші адміністративно-територіальні одиниці. Для цього шляхта окремих воєводств / земель мала на сеймику ініціювати приєднання до попередньо ухвалених конституцій, а їхні послы на сеймі — просити про затвердження клопотань. Із часом ці локальні правові ініціативи могли прийматися як загальнодержавні. Так, у 1611 р. було ухвалено, що конституція 1598 р. із забезпечення порядку, прийнята для Плоцького, Равського, Мазовецького, Підляського воєводств на час від'їзду короля до Швеції, а також «Про вбивство з рушниць» для тих самих воєводств⁶, поширюється «за згодою всіх станів» на Корону та ВКЛ⁷. У 1601 р. цю конституцію прийняли для себе Волинське, Київське, Брацлавське воєводства⁸. Чинність конституції 1593 р. «Про гультаїв», затвердженої для Каліського й Познанського воєводств, у 1601 р. на прохання шляхти розповсюдили на Ленчицьке, Серадзьке, Плоцьке, Мазовецьке, Белзьке⁹, а в 1638 р. до цього клубу приєдналося й Сандомирське воєводство¹⁰. Перелік подібних практик був досить широким [1, С. 275—278].

Волинське, Київське та Брацлавське воєводства зазвичай пропонували до схвалення спільні конституції, що свідчить про попереднє їх узгодження. Однак нерідко ці воєводства виступали й цілком самостійно, долучаючись до раніших пропозицій шляхти інших регіонів. Скажімо, на сеймі 1611 р. київська шляхта приєдналася до конституції «O rozwach complicum bannitorum», яку 1607 р. ухвалило для себе Підляське воєводство¹¹. А в 1638 р. до волинської конститу-

⁴ Ibid. Vol. 2: 1587—1609. Przyg. S. Grodziski. Warszawa, 2008. S. 275. Більше про правові норми, які запроваджувалися на той час у руських воєводствах та про їх сприйняття серед волинських шляхтичів, перейнятих захистом «своїх» прав, див.: [5, 7].

⁵ Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. Przyg. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. Warszawa, 2010. S. 137.

⁶ Ibid. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 252—253.

⁷ Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. S. 14—15.

⁸ Ibid. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 282.

⁹ Ibid. S. 275.

¹⁰ Ibid. T. III: 1611—1640. Vol. 2: 1627—1640. Przyg. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz. Warszawa, 2013. S. 333.

¹¹ Ibid. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 353—354; T. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. S. 24.

ції 1616 р. про «контумації» у кримінальних справах долучилася шляхта Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств¹². Значний інтервал приєднання до конституцій, котрі ухвалювалися як суто локальні, представників інших воєводств засвідчує велику увагу шляхти до законотворчих процесів. Можливо, цьому сприяли й адвокати, які формували «портфелі» з різних норм і могли виступати ініціаторами правових новинок на місцевих зібраннях.

Отже повноправними партнерами репрезентантів центральної влади у творенні нового права і трансформації старих приписів були регіональні шляхетські корпорації. Очевидно, що низка таких ініціатив могла мати ситуативний характер та відображати інтереси окремих осіб чи груп, або бути реплікою на якісь конкретні події в регіоні, однак ці припущення не скасовують загальних тенденцій. Спротив послів чи воєводських шляхетських корпорацій ухваленню окремих конституцій, себто «кухня» роботи сеймів і сеймиків, є дуже важливою, а водночас напрочуд складною темою для дослідника. Вона потребує ретельних джерельних пошуків — «виловлювання» протестацій, принагідних згадок у сеймових щоденниках, серед листування тощо [1, С. 511—531; 18; 19].

Окрім шляхетських корпорацій, які ухвалювали для себе право, а водночас мали обов'язок чинити тиск на винуватця, треба згадати і їхніх тіньових партнерів — окремих шляхтичів та їхніх родичів, приятелів, котрі бралися власною рукою встановлювати *справедливість*. Існування помсти як квазілегітимної форми відновлення рівноваги, порушеної переступом, означало, що суспільство толерує приватну справедливість. Ознакою існування помсти в ранньомодерний час служить такий ритуал конфлікту, як *одповідь* — публічне оголошення про готовність учинити насильницькі дії над ворогом, аж до вбивства. Законодавці у своїх спробах обмежити насильство тим часом не намагалися скасувати *одповідь*, а з нею й помсту. Вони прагнули регламентувати ритуальні погрози, взяти їх під контроль та не допустити насильства, звертаючись до колективної відповідальності й активно використовуючи можливості судової системи. Описуючи варіанти застосування *одповіді*, конституція 1588 р. легітимізувала помсту як приватний спосіб отримання справедливості, хоч і в обмежених рамках. Водночас у конституції непрямо вказано на дієвий спосіб вирішення кризових стосунків — через замирення сторін конфлікту з ініціативи й за участі представників спільноти [5, С. 165—195; 20]. Так повсякденні практики провадження суперечок та їх позасудового вирішення чинили тиск «знизу» на утвердження правових норм.

До процесу творення права, отже, було залучено низку гравців як найвищого рівня, так й індивіда — окремого представника політичного народу-шляхти, з чийм способом життя та культурними пріоритетами мали рахуватися інші репрезентанти держави. Культура участі шляхти передбачала не лише творення, засвоєння і трансформації правових норм, а й застосування квазілегітимних шляхів у пошуку справедливості. Варта серйозної уваги пропозиція С. Гіндлі —

¹² Ibid. Т. III: 1611—1640. Vol. 1: 1611—1626. S. 203; Vol. 2: 1627—1640. S. 333.

підходити до ранньомодерної держави не стільки як до інституту, скільки як до процесу врядування, низки ініціатив багатьох учасників, які дебатують, домовляються й узгоджують свої інтереси та бачення *загального блага* в різних місцях і точках соціальної системи [3, С. 23].

Маркери змін у ставленні до злочину

Зміни у ставленні до злочину від сприйняття його як приватної «кривди» до трактування як порушення суспільного порядку — поступовий і тривалий процес. Історики зазвичай рідко вдається зафіксувати момент, коли відбувається злам, такий собі «хрускіт суглобу» між пошуками *справедливості* та утвердженням *правосуддя*¹³. В дослідника Речі Посполитої другої половини XVI ст. у цьому сенсі, щоправда, комфортна ситуація — можливість порівняти правові кодекси Великого князівства Литовського як одного з двох членів Речі Посполитої. Між статутами 1566 і 1588 рр. часовий відтинок лише 22 роки, а проте зміни дуже суттєві. Порівняймо для початку кількість згадок про ув'язнення та увагу до влаштування таких місць покарання [22]:

- збільшується кількість норм, де фігурує покарання ув'язненням: у I АС (1529 р.) згадується 3, у II АС (1566 р.) — 30, у III АС (1588 р.) — понад 40 разів; кара «вежі» з'являється й там, де попередньо йшлося лише про грошові виплати, зокрема як симетричне покарання за образу (III АС, розд. 11, арт. 27);
- збільшується кількість покарань, де фігурує ув'язнення «на дні вежі», не лише за рахунок появи нових норм, а й через посилення відповідальності за ті правопорушення, за які у II АС передбачене було сидіння «на горі вежі»;
- збільшується термін ув'язнення за ті самі переступи у II і III АС;
- з'являються нормативні приписи, які стосуються питань облаштування місць ув'язнення й містять заборону старостам полегшувати умови «сидіння у вежі» чи на її дні (III АС, розд. 4, арт. 31—32), зокрема за сприяння злочинному звільненню ув'язненого передбачено смертну кару та інфамію;
- ув'язнення як «публічна кара» для злочинця, винного у тяжкому злочині, залишається навіть у випадку, коли сторони замирювалися на полюбовному суді, що підкреслює суспільну складову покарання;
- вводиться покарання за приватне ув'язнення шляхтича, якого у II АС не було.

Однак якщо якісні зміни окремих приписів та поява нових у статутах були результатом переважно ініціативи інтелектуалів-законодавців, то сеймові конституції ставали зазвичай прямою відповіддю на суспільні виклики. Конституції, що стосувалися ув'язнення, засвідчують тотожність статutowих тенденцій із коронними. Так, у королівському привілеї 1550 р. актуалізувалася норма, за якою вбивця

¹³ Критичне обговорення твердження М. Фуко про те, що виникнення тюрем пов'язане з державними реформами епохи Просвітництва, див. у праці П. Спренбурга [21]. Автор підкреслює, що в ранньомодерний час існували і страти, й ув'язнення, та пропонує досліджувати різні види позбавлення волі. Всіх їх слід умістити у соціальний контекст.

мав сидіти на дні вежі 1 рік і 6 тижнів без права короля скасувати ув'язнення; також передбачалося покарання старост за допомогу засудженому¹⁴. За конституцією 1563—1564 рр. засуджені до кари ув'язнення, які відмовлялися виконувати декрет нововведених апеляційних судів, мали бути страчені¹⁵. Конституцією 1578 р. «Siedzenie głowników» встановлювався штраф для старост і їх намісників, які полегшували умови перебування в ув'язненні покараних за вбивство¹⁶. В конституції 1588 р. в кількох параграфах акцентувалося на ув'язненні як публічній карі. Зокрема обов'язковою умовою «поєднання» родичів убитого з убивцею оголошувалося ув'язнення винуватця. Відмова «сісти у вежу» або свавільне скорочення терміну ув'язнення загрожували винуватцеві смертною карою й позбавленням честі (інфамією). Якщо ж родичі, поєднавшись усупереч конституції зі вбивцею, звільняли його від сидіння у вежі, тоді гродські урядники мали ініціювати процес проти злочинця, а для призвідника поєднання передбачалося покарання¹⁷. Старост і королівських намісників зобов'язали облаштувати вежі для ув'язнення до найближчого свята Св. Михайла (29 вересня) під загрозою судового процесу в разі невиконання і штрафу у 200 гривень¹⁸. Власне, питання авторства сеймових ухвал, дія яких поширювалася на всю Корону, вимагає дослідження. Однак знакові норми, ухвалені конституцією на коронаційному сеймі 1588 р., найочевидніше, були результатом роботи шляхти щодо «поправи» права під час безкоролів'я, зокрема й у спеціальній комісії, яка працювала на конвокаційному та елекційному сеймах.

Деклароване через низку правових норм розширення частки монополії центральної влади на насильство стикалося з усталеними практиками регіональної шляхти. На противагу законодавчим зусиллям «сидіння у вежі» практично відсутнє у судовому повсякденні Волинського воєводства до 1620-х рр., натомість воно продовжувало активно використовуватися в механізмі приватного замирення як «покута» за «гріх» переступу, символічне відшкодування скривдженному. Тривалість ув'язнення цілком залежала від його волі та інколи зводилася до кількох днів чи й символічних кількох годин. Так, Ян Жоравницький за угодою з Балтазаром Гнівошем мав висидіти три години¹⁹, Якуб Дибовський за побиття слуги Яроша Семашка — один день «зі всією строгістю закону»²⁰, а слуги Ждана Білостоцького мусили впродовж засідань гродського суду сидіти по годині в день у замковій брамі в ланцюгах, а на запитання про причини ув'язнення відповідати: «Невинне пана Андрия Олізаровського зле а нецнотливе с паном своимъ зранили и збили, и шкody починили»²¹. Схоже, що на рівні шляхетського загалу зло-

¹⁴ Volumina Constitutionum. T. II: 1550—1609. Vol. 1: 1550—1585. S. 24.

¹⁵ Ibid. S. 133.

¹⁶ Ibid. S. 412.

¹⁷ Ibid. Vol. 2: 1587—1609. S. 67—68.

¹⁸ Ibid. S. 69.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 748—748 зв.

²⁰ Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 21.

²¹ Там само. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 122 зв. — 123.

чин у досліджуваний період продовжував трактуватися як приватна «кривда». З часом, проте, «сидіння» у замку за трибунальськими декретами стає звичною справою, а серед шляхетських заяв зустрічаються скарги на тих осіб, які замирювалися з убивцею без обов'язкового ув'язнення як *roena publica*.

Другим важливим маркером змін у ставленні до злочину була шкрутинія (*scrutinium*), як називали на Волині процедуру слідства, що провадилося судовими урядниками з їхньої ж ініціативи. В Речі Посполитій судовий процес мав змагальний характер: на суддів покладалися лише функції оцінити вагомість запропонованих сторонами аргументів. Вони практично не втручалися у сам перебіг процесу, тож забезпечення доказової бази цілком перебувало в руках сторін конфлікту. Шкрутинія як слідчий інструмент судової влади, що його мали використовувати зазвичай у тяжких злочинах (де винуватцеві загрожувала смертна кара та / чи втрата честі, переважно за кримінальне вбивство), з'являється в коронному процесі в кінці XV ст. Початково ініціювати її мав сам король, потому за конституцією 1556—1557 рр. воеводи на вічовому суді, врешті гродські й земські судді. До судочинства Великого князівства Литовського шкрутинія була введена спеціальною конституцією 1578 р., якою «поправлявся» II АС як чинний на цій території кодекс. Завершення її основних рис відбулося паралельно для Корони та ВКЛ у 1588 р., однак шкрутинія в обох частинах Речі Посполитої мала свої особливості. Принципова різниця полягала в тому, що за III АС вона провадилася на місці злочину гродськими урядниками для подальшого розгляду справи у гродському суді; позивач й обвинувачений у слідстві участі не брали. Натомість у Короні шкрутинія зводилася до опитування на суді свідків, яких забезпечували самі сторони, для передачі зафіксованих писарем свідчень до вищої інстанції — Трибуналу чи сейму.

Судова практика Волині подає багатий матеріал для аналізу, як сприймалося і трансформувалося видиме розширення втручання урядників у судовий процес — публічний поєдинок за допомогою риторики між конфліктуючими сторонами. На практиці не судові урядники призначали слідчу процедуру (шкрутинію), а сама сторона просила про дозвіл на її проведення. Натомість супротивник у відповідь започатковував розлогі дебати щодо доцільності її застосування згідно з правовими нормами. Подібні дискусії були спрямовані на обмеження впровадження шкрутинії у судовий процес. З іншого боку, функції судових урядників під час опитування свідків у суді в перебігу так званого «виведення шкрутинії» розширювалися. Порівняймо їх зі звичайним змагальним процесом, де свідчення зазвичай готувалися самою зацікавленою стороною й відображали максимально сприятливу для неї опцію, а судді не мали повноважень деталізувати картину²².

²² Зазвичай свідками виступали особи, що склали приятельське та родинне коло сторони процесу, які не конче були очевидцями події. Левова частка свідчень зводилася до переказування чуток і того, про що оповів сам позивач / відповідач. Свідки були речниками спільноти, її настроїв та бачення ситуації, водночас вони підтверджували символічний капітал учасника процесу, адже «вагомість» аргументів визначалася й за кількістю тих, хто готовий був свідчити на користь певної особи.

Невідомо, як на практиці відбувалося опитування свідків під час виведення шкрутинії та наскільки активною була в ньому роль судових урядників, однак записи кількох шкрутиній, внесені до гродських книг, засвідчують — ініціатива переважно залишалася в руках самих сторін процесу. На цьому наголошували й учасники судових дебатів, порівнюючи шкрутинію з традиційними доказами з допомогою свідків²³. У підсумку можна визнати, що шкрутинію як інквізиційний елемент, який уводився з метою розширення повноважень суду, практично трансформували в один з елементів змагального судочинства [17].

Уважається, що збільшення державного нагляду над насильством чи не найяскравіше помітне на прикладі виділення найтяжчих злочинів (переважно убивств) у категорію кримінальних і вилучення приватних осіб від ініціювання таких справ (або значні обмеження для них). Для Франції, Англії та земель Священної Римської імперії германської нації такі зміни припадають на першу половину XVI ст. [23]. У Речі Посполитій поняття кримінального вбивства (з умислом, без попередження, із засідки, з рушниці тощо) виразно фіксується у III Литовському статуті та конституції 1588 р. Кодексом передбачено, що за цей злочин убивця має позбутися честі та життя через ганебне четвертування або спалення (III АС, розд. 11, арт. 16—17)²⁴. У конституції увага передусім зосереджена на забороні звільнення вбивці від публічної кари (ув'язнення на дні вежі) навіть у випадку його замирення з родичами жертви²⁵. Себто поряд із приватними обвинувачами символічно з'являлися й суспільство / держава, для яких принципово важливим було публічне покарання вбивці.

У волинських гродських судах на зламі XVI—XVII ст. сторони провадили затяті суперечки з приводу того, що таке «кримінальна справа». Зазвичай оскаржений у тяжкому злочині (не конче, втім, умотивовано) намагався перекваліфікувати звинувачення на більш м'яке, представляючи кримінальний проступ (який йому інкримінували) на «кривду просту». Це була спроба апеляції до традиційного сприйняття правового злочину як приватної кривди потерпілого, що може бути відшкодована й поза судовим простором. Такі дебати, очевидно, варто розглядати не лише як голу прагматику звинуваченого (спрямовану на затягування або припинення справи з формальних причин), а й як претензію місцевої спільноти на власне бачення легітимного / нелегітимного. Утім зазвичай обидві сторони використовували ті ресурси, які їм пропонували правові норми. Тож, з одного боку, такими дебатами піддажувалася понадлокальна влада, а з іншого — проговорювалися деталі правової норми та закріплювалися серед тих, хто слухав та обговорював. Проаналізуємо ці процеси на прикладі двох шляхетських елементів приватного провадження конфлікту — відповіді та поєдинку.

Оголошення про помсту (*odpowiedź*) представляло собою дуже поширений ритуал «рицарської» культури ворожості, який мав виконувати кожен

²³ Там само. Спр. 28. Арк. 40—40 зв.; Спр. 38. Арк. 943—943 зв.

²⁴ Див. працю А. Закшевського [24], а також статтю А. Монюшка [25].

²⁵ Volumina Constitutionum. T. II: 1550—1609. Vol. 2: 1587—1609. S. 68.

«пристойний» шляхтич перед застосуванням насильства щодо ворога. *Одповідь* провадилася за певними правилами й мала розгалужені функції у тривалих шляхетських конфліктах, важливим результатом яких було примноження чи втрата їхніми учасниками своєї честі. З допомогою *одповіді* шляхтич демонстрував свою силу та можливість щодо мобілізації родичів і приятелів, завдавав образ супротивникові, зганьблюючи його, залякував та намагався змусити його до певних поступок. Оголошення про помсту могло бути й черговим актом ворожості під час тривалих конфліктів. Попри свій позірно агресивний характер, *одповідь* сприяла зменшенню втрат у конфлікті, учасниками якого були озброєні особи, що заявляли про свою готовність відстоювати честь ціною смерті ворога. *Одповідь* не лише дозволяла перевести фізичне насильство у площину риторичних поєдинків чи символічних актів, а й сприяла в підсумку полагодуванню конфлікту. Після публічного (рідше письмового) оповіщення супротивника про готовність мститися за заподіяну образу, той уживав належних заходів безпеки, а поінформована таким чином спільнота вважала своїм обов'язком втрутитися і спробувати залагодити суперечку.

Конституція 1588 р. «О odpowiedzi» вводила досить детальні правила, за якими мало чинитися оголошення про помсту, та регламентувала обставини, за яких шляхтич міг удатися до цього акту. *Одповідь* постає як варіант захисту честі особи, звинуваченої у кримінальному злочині. Оскаржений у невластивому для порядного шляхтича вчинку міг подати обвинувачеві через возного і свідків письмову *одповідь*, відтак оповістити гродських урядників про цей факт та вписати текст до судових книг, після чого оголошувався мораторій на застосування насильства впродовж шести тижнів між ворогуючими сторонами, який надавав їм час для замирення. Запроваджувалися штрафні санкції для особи, котра нехтувала цими правилами²⁶. Тож ритуальне оголошення про помсту — важливий елемент шляхетської культури ворожості як альтернативи судовій системі в отриманні шляхтичем справедливості — виявилось активно залученим у правове поле [5, С. 165—195].

А от поєдинок за конституцією 1588 р. і III Литовським статутом став об'єктом криміналізації. Лаконічна конституція «De duellis» забороняла приватні двобої без спеціального дозволу короля та запроваджувала покарання за непослух — піврічне ув'язнення і штраф у 60 гривень²⁷. Натомість спеціальний артикул III АС про заборону дуелей (розд. 11, арт. 14 «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку») містив низку цікавих моментів, що стосувалися ширшого культурного тла цього явища. У преамбулі наголошувалося, що шляхтичів змушують ставати на бій, ображаючи словами, які шкодять їхній честі й добрій славі. Тож віднині особа, яка звернеться до суду замість стати на поєдинок, залишатиметься при своїй честі. В іншому разі провина покладалася на обох дуелянтів як порушників суспільного порядку, однак відповідальність детально

²⁶ Ibid. S. 66.

²⁷ Ibid. S. 67.

регламентувалася залежно від заподіяної шкоди під час поєдинку. Відповідно, з одного боку, продовжувала діяти стара настанова «ніхто не мусить за рани терпіти», а з іншого — статутова норма вводила новий принцип: урядники як представники королівської влади перебирали на себе від регіональних спільнот функції регуляторів честі її членів, а держава через право встановлювала ієрархію цінностей та накидала певну модель поведінки.

Згадки про виклики на поєдинок у судових книгах Волині й Київщини традиційно фігурують поміж скарг на *одповіді*, словесні образи та напади, що дозволяє всі ці акти розглядати у сукупності як квазіпоєдинок (а чи оголошення про помсту). Вони незгірш від класичної дуелі дозволяли ображати честь супротивника й підтверджувати свою, головне — «абы то было с пожиткомъ и доброю славою»²⁸. Після ухвалення конституції 1588 р. кількість таких скарг не зменшилася. Однак у цих текстах з'являються згадки про заборону таких дій із посиланням на конституцію, а також можна зустріти записи про судові процеси з приводу виклику на поєдинок. Тобто у цьому випадку конфліктували дві моделі поведінки — звичаєва, що була тісно зав'язана на рицарських ідеалах, і правова, де поєдинок через заборони криміналізувався, перетворювався на переступ. Тим самим регулювання конфліктною сферою збільшувалося, вторгаючись у святу святих шляхетської культури насильства [5, С. 199—234].

Правові новації, що з'явилися на зламі XVI і XVII ст., виразно засвідчували зосередження каральної влади в офіційних судах та в компетенції осіб, наділених владними функціями з руки короля. Творцями цих змін тим часом виявлялися самі самоврядні спільноти, які водночас пристосовували прийняті норми до традиційних механізмів підтримання порядку. Зміни відбувалися, але еволюційно, з опертям на звичні правила життя та культурні пріоритети, маскуючи новації під традицію.

Дещо про суд

Чи означала ця відпорність шляхти на зміни та «повзучий» спротив дисциплінуванню, яке запроваджувалося значною мірою з їхньої ж ініціативи, анархію й беззаконня? Чи означали подібні трансформації правових норм, що поєднувалися з практичною відсутністю виконавчої влади, яка забезпечувала б реалізацію судових ухвал, недовірість судової системи? Довгий час уважалося, що так. Однак ретельний аналіз судових книг суттєво підважує ці на позір аксіоматичні твердження [26], які насправді виявляються радше результатом логічного конструювання, в основі якого — телеологічний підхід до розвитку суспільства. Віддалена у часі «іншість», між тим, не конче означала недосконалість чи відсутність. Натомість вона вимагає оцінювати роботу суду не з висоти сучасних дефініцій держави, а з тих функцій, які він виконував, та соціальних потреб, які забезпечував, у певний час і в певному місці.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 411.

Судові матеріали засвідчують, що для шляхетської спільноти в підсумку важливішим було не правосуддя, а справедливість, якої неможливо було досягнути лише покаравши винного відповідно до правових приписів. До того ж будь-яка кривда сприймалася також як образа для честі потерпілого, відповідно для сатисфакції бракувало лише матеріального відшкодування. Водночас судовий процес / декрет плямував честь кривдника, що не лише не припиняло ворожнечі, а часто призводило до її ескалації. Таким чином бажаного «публічного миру» через суд у шляхетських конфліктах досягти практично не вдавалося. Натомість його досить успішно забезпечував третейський / приятельський суд, у рамках котрого через тиск представників спільноти зазвичай досягався компроміс — готовність кривдника відшкодувати втрати супротивника та перепросити його за образу, а скривдженого — погодитися на певні поступки й вибачити. Варто також пам'ятати, що до офіційного суду ворогуючі сторони часто потрапляли тоді, коли за плечами і скаржника, й обвинуваченого тягнувся шлейф взаємних кривд та образ, порахунок яких не входив у компетенцію суддів. А от спільні приятелі якраз і займалися вирівнюванням образ та сатисфакції.

З іншого боку, не варто применшувати значення суду у суспільстві, де дієвим і поширеним чинником збереження миру було саме приятельське замирення. Третейський суд виступав лише елементом у складних комбінаціях полагодження конфлікту, де тісно співіснували судові процедури й позасудові механізми. Адже для досягнення компромісу потрібна була готовність супротивників, якої досягти на піку конфлікту було практично неможливо. До процесу замирення приступали тоді, коли попередні спроби силового домінування однієї зі сторін, порозуміння на нерівних позиціях чи швидке отримання сатисфакції через суд не вдавалися. Втім насильство використовувалося сторонами й у процесі переговорів із метою поліпшити своє стратегічне становище. А саме позасудове судочинство могло використовуватися для тиску на слабшу сторону, затягування з вирішенням суперечок, для відновлення владних стосунків, підважених конфліктом.

Тож суд відігравав роль майданчика, де сторони могли висловити претензії та почути аргументи супротивника, використати риторичні засоби у словесному поєдинку, зважити свої та «його» перспективи. Судовий процес вимагав мобілізації родичів і приятелів — як неофіційний супровід та як свідків у процедурі доведення. Тож сторони могли продемонструвати свій символічний капітал, утілений у кількості тих, хто готовий був стати по той чи той бік. А водночас це була можливість порівняти свої позиції у спільноті й відповідно до цього виробити подальшу стратегію. Як зауважив певний шляхтич під час суперечки: «Я кращий від тебе, бо я маю з ким, а ти не маєш»²⁹. Себто він прямо вказав на залежність ваги у суспільстві від включеності особи у систему зв'язків різного рівня.

Отже судочинство значною мірою було вмонтоване у хід полагодження стосунків між членами спільноти. Воно підштовхувало їх до замирення, яке зазвичай ставало не одноактною дією, а досить тривалим процесом. Упорядкова-

²⁹ Там само. Спр. 34. Арк. 835 зв. — 836 (подвійна нумерація: 924 зв. — 925).

не функціонування соціуму за цих умов забезпечувала сама «всевадна», або, іншими словами, самоврядна одиниця. І цілком успішно.

Нижче спробую запропонувати ширший історіографічний контекст для студіювань насильства на наших теренах. Як дають собі раду дослідники решти європейських обширів із цим специфічним матеріалом? Які дослідницькі стратегії й інтерпретації застосовують?

Про творців ранньомодерної держави (перспективи та попередні висновки)

Базовою характеристикою держави, згідно з традиційним її визначенням, є монополія на насильство (М. Вебер), себто виняткове право застосовувати фізичне насильство для підтримання порядку й обмежувати нелегітимне насильство приватних осіб. Проте в досить великій на сьогодні літературі про творення модерної держави автори передусім досліджують фактори, що цьому сприяли — мілітарні реформи (так звану мілітарну революцію), постання сучасної фіскальної системи. Саме такий образ державотворення видається найочевиднішим³⁰. Тим часом

³⁰ Подібний підхід тим часом містить небезпеку телеологічного ставлення до минулого, де дослідження державотворення має наперед визначений результат — постання централізованої держави в європейській історії. Про проблеми у студіюванні минувшини сучасних національних держав, які тривають упродовж тридцяти років, див.: [27]. Про нелінійність процесу державотворення говорить Дж. Коллінз, указуючи, що він супроводжувався постійними переговорами між королем та елітами, й наголошуючи на необхідності перегляду усталених у XIX ст. «аксіом», які до сьогодні опосередковують наші погляди на європейський нобілітет. Адже боронячи свої привілеї, цей «відсталий» стан, що нібито «гальмував» наперед визначений напрям прогресу, водночас творив і захищав суспільство, вибудоване на громадянському представництві та республіканських цінностях [28]. Натомість значну частину відповідальності за кризу XVII ст. можна покласти саме на центральну владу, а цілісність території держави, часто всупереч династичним інтересам королів, захищали саме стани [29]. Автор, утім, у своїх висновках практично постулює варіант телеологічного підходу до проблеми державотворення: «концентрація державної влади над країною та її населенням у руках однієї особи чи органу», влада, яка за феодалізму й навіть корпоративної держави була розпорошена, чи в кожному разі обмежена, — це найважливіший напрям розвитку ранньомодерної держави, впродовж відповідного періоду та далі до сьогодні [29, С. 327]. Щодо проблематичності такої централізації, однак, ідеться у праці Н. Геншелла, котрий наголошує на необхідності перегляду поняття «абсолютизм» як невідповідного до європейських ранньомодерних реалій, адже монархічна влада ніде в Європі не була абсолютною, деспотичною, не стримуваною правом [30]. Й. Меллер підкреслює, що європейські держави своїм раціонально-правовим характером зобов'язані «середньовічному комуналізму», себто існуванню самоврядних одиниць, чий права були закріплені та визнані. Саме існування станів із виробленими традиціями самоврядування, які не допускали узурпації королівською владою своїх прав і змушували «центр» до постійних переговорів, сприяло «творенню» ранньомодерної держави в Європі не «згори вниз», а «знизу вгору», через усвідомлення станами потреби у централізації [31].

фахівці, котрі займаються історією насильства, переважно торкаються питання держави принагідно, зазвичай у дослідженнях історії злочинів (зокрема вбивств) та їх обмеження³¹. Центральною дискусійною темою виступає визначення факторів, які призводили до скорочення насильства у тривалій перспективі. Частина авторів притримуються теорії Н. Еліаса про культурне дисциплінування еліти, її навчання добрих манер — стримування емоцій замість застосування сили, що так чи так було пов'язане з постанням держави нового типу [33—34]. Ті ж, хто опонує такому підходу, не заперечують впливу цих факторів на обмеження насильства, однак зауважують нелінійність процесу модернізації та розмаїття різних європейських регіонів (а водночас обмеженість і похибки достатистичних джерел, на підставі яких досліджується зниження насильства) [35—36]. Як зауважує С. Керролл, модернізаційні теорії «пояснюють усе й нічого», адже вони прийнятні лише як загальні міркування, натомість на рівні емпіричного матеріалу їх важко верифікувати. До того ж коливання рівня насильства могли відбуватися впродовж одного покоління, що ставить під сумнів трансформацію людини як фактору впливу на пом'якшення міжособистісних стосунків, зростання чутливості до жорстокості чи зміни в манерах поведінки [37]. Періоди кількісного зростання особливо тяжких злочинів фіксуються від кінця XVI ст. і практично до останнього десятиліття XVII ст. Скажімо, кількість убивств в Англії між кінцем 1570-х і 1620-ми рр. зросла у 2—3 рази й повернулася до рівня середини XVI ст. лише в останньому десятилітті XVII ст. Різкий спад насильства, отже, неможливо пояснити через процеси державотворення [38, С. 3—5]. Воднораз конфлікти, під час яких сторони вдавалися до застосування нелегітимного насильства (аж до вбивства), залагоджувалися самими спільнотами через полюбовні суди аж до XVIII ст. включно. А це означало підваження монополії королівської влади та королівських судів відділяти прийнятні дії від тих, які кваліфікувалися як неправові. Полюбовні судді, замиряючи сторони, підмінюючи суворі кари ритуалами впокороення і прощення, по суті надавали злочинам квазілегітимного характеру, а спільнотам та їхнім членам — самим визначати межу дозволеного³². Схоже, цьому не стали на перешкоді й чітке розведення кримінального та цивільного судочинства й позбавлення приватних осіб можливості ініціювати / провадити кримінальні справи.

Тож на сьогодні в історіографії сформована цілком поважна пропозиція — не намагатися вкладати ранньомодерну державу у «прокрустове ложе» сучасних визначень, відповідно — не розводити як бінарні опозиції державу

³¹ М. Локвуд пропонує зосередитися на безпосередній функції держави — монополії на насильство — та досліджувати централізацію влади саме у сфері судочинства. Він розглядає діяльність уряду коронера, що провадив слідство у випадках насильницької смерті, та пов'язує з ним як слідчим елементом поступовий процес здобування державою монополії на насильство [32].

³² Тема полюбовного залагодження конфліктів — невід'ємна частина розмови про ворожість як соціальне явище в ранньомодерному суспільстві, а водночас про специфіку суду в той час. На сьогодні таких праць досить багато (див., напр., монографію, присвячену цій темі: [39]).

й суспільство. Адже держава не була віддаленим «королівським механізмом», який централізує, дисциплінує, карає, інколи милує, а загалом прагне розширити свою владу через низку планованих заходів. Активними творцями держави були самі спільноти, котрі виробили розвинену культуру участі. Відсутність у держави монополії на насильство, отже, не означало беззаконня, оскільки судова система спиралася на широку участь тих, хто ініціював процес, приватно провадив слідство й чинив примус на винуватця для виконання ним судового декрету, а також ухвалював закони, втім не завжди їх виконуючи. Порядок передусім тримався на можливості спільноти припинити ворожнечу, погодити інтереси конфліктуючих сторін, водночас зберігши їх обличчя³³. Регіональні владні осередки й урядницькі мережі, своєю чергою, не можна звести винятково до функцій інструменту впровадження політичних інтересів Корони, адже вони значною мірою були зорієнтовані на інтереси самих спільнот.

Криміналізація окремих моделей поведінки, посилення покарань і можливостей для примусу, поширення пріоритетності права та збільшення регулювання багатьох сфер життя — заходи, які традиційно пов'язують зі зміцненням держави й централізацією, не були цілеспрямованим державним будівництвом і не являли домінування центру над периферією. Вони радше витворювали поступові модернізаційні процеси, що відбувалися через тиск усередині політичної системи, здійснюваний інколи цілком автономними осередками [40]. Тобто держава розширювала свої повноваження не коштом суспільства, а тому, що суспільство як частина держави цього потребувало й активно включалося в політичний процес [3, С. 16—17]. А це передбачає зміщення дослідницького фокусу на різні типи влади, на конкуренцію між ними, маніпуляції поняттями авторитету, суспільного блага та цінностей. Тож варто зосередити увагу на тому, як влада працює в конкретних ситуаціях, як вона обговорюється та виконується, яких форм набуває в мінливих обставинах повсякдення [41].

Така дослідницька перспектива, з одного боку, дозволяє розглядати Річ Посполиту не як унікальну державу на тлі решти Європи, а як один з її інваріантів, цілком порівнюваний з іншими. Зокрема процеси, що відбувалися тут в аналізований період, хронологічно збігаються з аналогічним перебігом становлення держави сучасного типу у Західній Європі. А це зайвий раз демонструє сумнівність схем, що пов'язують поступ чи не винятково зі зміцненням держави. Спільні процеси в утвореннях із різним устроєм — у період становлення абсолютизму й монархічно-республіканського характеру (якою була Річ Посполита) — свідчать, що процеси із дисциплінування спільноти, які традиційно пов'язуються зі зміцненням держави ранньомодерного часу, могли натомість бути відповіддю на виклики самих самоврядних одиниць, до сьогодні недооцінених.

³³ Нові підходи в розумінні природи ворожості як соціальної практики, що не лише руйнувала усталений соціальний порядок, а й регулювала конфліктні стосунки та забезпечувала почуття справедливості скривджених, С. Керролл називає «Коперниковою революцією» в історіографії [38, С. 15].

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lewandowska-Malec, I. Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587-1632). Kraków, 2009 [in Polish].
2. Bogucka, M. Staropolskie obyczaje w XVI-XVII w. Warszawa, 1994 [in Polish].
3. Hindle, S. The State and Social Change in Early Modern England, 1550-1640. Palgrave Macmillan, 2000.
4. Moniuszko, A. III Statut a próby kodyfikacji prawa koronnego za panowania Zygmunta III. *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*. Vilnius, 2015. 63-74 [in Polish].
5. Starchenko, N. Chest, krov i rytoryka: Konflikt u shliakhetskому seredovyshchi Volyni: Druha polovyna XVI — pochatok XVII st. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Честь, кров і риторики: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині: Друга половина XVI — початок XVII ст. К, 2014].
6. Starchenko, N. II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe: Województwa ukrainne w walce o „swoje” prawo na sejmach i w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII w. *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe*. Warszawa, 2019. 126-156 [in Polish].
7. Starchenko, N. Volynska shliakhta u borotbi za «svoie» pravo: vtraty i zdobutky (1569 r. — pochatok XVII st.). *Fenomen multykulturnosti v istorii Ukrainy i Polshchi*. Kharkiv, 2016. 116-130.
[Старченко Н. Волинська шляхта у боротьбі за «своє» право: втрати і здобутки (1569 р. — початок XVII ст.). *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі*. Харків, 2016. С. 116—130].
8. Starchenko, N. Dochody czy służba: Zabezpieczenie urzędników sądowych: II Statut litewski a rzeczywistość Wołynia końca XVI — początku XVII w. *Rocznik Lituanistyczny*. Warszawa, 2022. VIII: 113-141 [in Polish].
9. Starchenko, N. Grodski uriadnyky: sluchy starosty — chleny shliakhetskoi spilnoty — «ahenty» derzhavy (Volyn ostannoii tretyny XVI st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2016. 16: 128-156 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Гродські урядники: слухи старости — члени шляхетської спільноти — «агенти» держави (Волинь останньої третини XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Т. 16. Київ, 2016. С. 128—156].
10. Lewandowska-Malec, I. Postulaty reformy procesu sądowego w okresie rokoszu sandomierskiego (1606—1609). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Prace Prawnicze. Kraków, 1992. 141: 53-69 [in Polish].
11. Lewandowska-Malec, I. Postulat reformy prawa ziemskiego w okresie panowania Wazów. *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*. Eds W. Uruszczak, D. Malec. Kraków, 2004. 69-77 [in Polish].
12. Zakrzewski, A.B. Paradoxy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI—XVIII w. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1999. T. LI. Z. 1-2: 231-232 [in Polish].
13. Zakrzewski, A.B. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI—XVIII w.): Prawo — ustrój — społeczeństwo. Warszawa, 2013. 278-280 [in Polish].
14. Moniuszko, A. Postulaty zmian w ziemskim procesie koronnym a próba jego reformy na przełomie XVI i XVII w. *Zeszyty Prawnicze*, 2005. 5/1: 147-173 [in Polish].
15. Moniuszko, A. Projekty korektury ziemskiego prawa koronnego Jana Januszewskiego — polityczne uwarunkowania. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. 2013. 16: 59-71 [in Polish].

16. Naworski, Z. Próby kodyfikacji prawa koronnego w Rzeczypospolitej szlacheckiej XV—XVII st. *Prawo i Więź*. 2022. 4 (42): 662-686 [in Polish].
17. Starchenko, N. Scrutinium yak inkvizytsiinyi element u sudochynstvi Volynskoho voievodstva (70-ti rr. XVI — pochatok XVII st.). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti*. Lviv, 2012. T. CCLXIV: 171-195 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Scrutinium як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воєводства (70-ті рр. XVI — початок XVII ст.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції*. Т. CCLXIV. Львів, 2012. С. 171—195].
18. Uchwalanie konstytucji na sejmach w XVI—XVII w. Wrocław, 1579.
19. Łopatecki, K. Uchwały izby poselskiej a działalność legislacyjna sejmku — przykład 1615 r. *Kwartalnik Historyczny*. 2021. 128 (2): 549-575 [in Polish].
20. Starczenko, N. Zapowiedź zemsty na Wołyniu w 2 połowie — na początku XVI w. *Barok: Historia — Literatura — Sztuka*. Warszawa, 2011. XVIII/1 (35): 283-312 [in Polish].
21. Spierenburg, P. The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe. Amsterdam Univ. Press, 2007.
22. Starchenko, N. Uviazнення shliakhtycha v konteksti stavlennia do pravoporushennia (Volyn ostannoi tretyny XVI — pochatku XVII st.). *Patrimonium: Studii z rannomodernoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kraków, 2015. T. 1: 72-93 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Ув'язнення шляхтича в контексті ставлення до правопорушення (Волинь останньої третини XVI — початку XVII ст.). *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Т. 1. Київ; Краків, 2015. С. 72—93].
23. Langbein, J.H. Prosecuting Crime in the Renaissance England, Germany, France. Harvard University Press, 1974.
24. Zakszewski, A. Ochrona zdrowia i życia w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI—XVIII w. *Życie i zdrowie człowieka w tradycji i kulturze polskiej*. Warszawa. 2004. 37-52 [in Polish].
25. Moniuszko, A. Przestępstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI st. *Spółeczeństwo staropolskie: Seria nowa*. Warszawa, 2009. T. II: 11-39 [in Polish].
26. Starchenko, N. Pro efektyvnist sudochynstva na Volyni (na prykladni roboty Luts'koho grodkoho sudu 1598 i 1600 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. 5: 4-27 [in Ukrainian]. [Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького городського суду 1598 і 1600 рр.). *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 4—27].
27. Brandon, P., Romein, C.A., Heerma van Voss, L. Introduction. The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries, and Discontents. *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents: Essays in Honour of Prof. Dr. Marjolein't Hart*. Eds. P. Brandon, L. Heerma van Voss, A. Romein. Routledge, 2022. 1-14.
28. Introduction. *Early Modern Europe: Issues and Interpretations*. Eds. J.B. Collins, K.L. Taylor. Routledge, 2006. 299-304.
29. Oestreich, G. From Contractual Monarchy to Constitutionalism. *Early Modern Europe: Issues and Interpretations*. Eds. J.B. Collins, K.L. Taylor. Routledge, 2006. 317-331.
30. Henshall, N. The Myth of Absolutism Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. Routledge, 2013.
31. Møller, J. Medieval Roots of the Modern State: The Conditional Effects of Geopolitical Pressure on Early Modern State Building. *Social Science History*. Summer 2018. 42: 295-316.
32. Lockwood, M. Conquest of Death Violence and the Birth of the Modern English State. Yale University Press, 2017.

33. Spierenburg, P. Faces of violence: Homicide trends and cultural meanings: Amsterdam 1431—1816. *Journal of Social History*. 1994. 27: 701-716.
34. Spierenburg, P. Long-term trends in homicide: Theoretical reflections and Dutch evidence, fifteenth to twentieth centuries. *The Civilization of Crime: Violence in Town and Country since the Middle Ages*. Eds. E.A. Johnson, E.H. Monkkenen. University of Illinois Press, 1996. 63-105.
35. Schwerhoff, G. Criminalized violence and the process of civilisation: a reappraisal. *Crime, histoire & sociétés*. 2002. Vol. 6. No. 2: 103-126.
36. Schwerhoff, G. Early Modern Violence and the Honour Code: From Social Integration to Social Distinction? *Crime, histoire & sociétés*. 2013. Vol. 17. No. 2: 27-46.
37. Carroll, S. Violence, Civil Society and European Civilization, 1500—1800. *Cambridge World History of Violence*. Eds. R. Antony, S. Carroll, C. Pennock. Cambridge University Press. Vol. 3: 660-678.
38. Carroll, S. Enmity and Violence in Early Modern Europe. Cambridge University Press, 2023.
39. Kumhera, G. The Benefits of Peace Private Peacemaking in Late Medieval Italy. Brill, 2017.
40. Braddick, M.J. State Formation in Early Modern England c. 1550—1700. Cambridge University Press, 2004. 164-167.
41. Gunn, S. From Hegemony to Governmentality: Changing Conceptions of Power in Social History. *Journal of Social History*. Spring 2006. Vol. 39. No. 3 [Special Issue on the Future of Social History]: 705-720.

Надійшла / Received 01.02.2024

Nataliia STARCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, M.S. Hrushevskiy Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
interregnum@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

LEGISLATIVE INITIATIVES IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH OF THE LATE SIXTEENTH — EARLY SEVENTEENTH CENTURY AS STRENGTHENING THE STATE MONOPOLY ON LEGITIMATE VIOLENCE

The goal is to explore the changes in the perception of crimes in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the late 16th — early 17th century based on a wide range of sources, including legal norms (the 2nd and 3rd Statutes of Lithuania and diet constitutions) and court records of the Volynian Voivodeship. the research is focused not only on the legal norms adopted in the center and mandatory for the entire noble estate, which symbolized change but also on the response of the nobility from one voivodeship, which was analyzed based on a wide array of court records. The multifaceted research material requires an appropriate **methodology** developed primarily in regard to the new social history and historical anthropology. The research focus shifts from stable objects and structures to the process of their construction and constant transformation, from the top view (the perspective of the power / culture that enforces its will) to the view from below (the perspective of the subjects whose role was not limited to submitting to the will of the authorities: they resisted and adapted the projects enforced by those in

power and the surrounding reality to their needs); lastly, from conflicts authorities — people to their cooperation. **Conclusions.** Several phenomena analyzed in the article signify changes in crimes interpretations. They were no longer seen as an offense against the victim and, therefore, an essentially private matter but as a violation of the basic rights of the Szlachta and an attack on the public order, therefore, as a crime against the public. These processes in the Polish-Lithuanian Commonwealth were generally analogous to similar processes in Western Europe. Some scholars of state formation treat them as the state affirming its monopoly on legitimate violence and, therefore, as the strengthening of the power of the state and the king. Despite that, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, these trends were initiated by the Szlachta communities themselves, at least in part; the materials from the Volynian Voivodeship demonstrate that local nobility transformed the legal norms to fit their cultural needs. The legal sphere was the space of active negotiations on the intersection of interests of various players, individual, corporate, and national. This aspect demands a significant reconsideration of our understanding of the early modern state and its role in curbing violence.

Keywords: law, sejm, constitutions, Statutes of Lithuania, Volyn.